

Om källvärdet av kyrkplatssägner för studiet av nedlagda medeltidskyrkor

av Olof Holm

Inte alla kyrkor som byggdes i Skandinavien under medeltiden förblev i bruk in i tidig-modern tid. Vissa ansågs överflödiga eller saknade nödvändiga medel till underhåll och lades därför ned, utan att någon direkt ersättare byggdes i stället. Så kunde ske redan under medeltiden, i andra fall under reformationstiden. Sammantaget utgör nedläggningar av kyrkor ett ur flera aspekter intressant historiskt fenomen, som jag återkommer till nedan.

Att spåra och belägga nedlagda medeltidskyrkor är dock många gånger svårt, särskilt om kyrkan varit byggd i trä. De materiella spåren av en för länge sedan nedlagd kyrka kan vara svåra att upptäcka och det skriftliga källmaterialet räcker ofta inte långt. Som en kompletterande metod för att belägga sådana kyrkors existens har det inom forskningen under senare tid föreslagits att man kunde begagna sig av sägner och traditionsuppgifter om forna kyrkplatser. Men fungerar en sådan metod? Har verkligen sägner om kyrkplatser ett tillräckligt stort källvärde för att kunna användas som belägg för eller indicier på nedlagda och idag försvunna medeltidskyrkor? Vissa forskare, som jag citerar nedan, hävdar det, men metoden har egentligen aldrig utvärderats på källkritiska grunder.

En sådan utvärdering avser jag att göra i denna artikel och ett svenskt landskap, Jämtland, kommer att tjäna som testområde. Innan jag kommer att behandla Jämtland vill jag dock motivera närmare varför jag anser att nedlagda medeltidskyrkor utgör intressanta forskningsobjekt.

Nedlagda medeltidskyrkor som forskningsobjekt

Enligt den kanoniska rättens ideal, som var rådande i Skandinavien under medeltiden, kunde en kyrkobyggnad inte tas ur bruk och läggas ned av en lekman, utan till det krävdes biskopens medgivande. Ingen landsortskyrka fick heller vigas utan att först ha doterats med tillräckligt jordagods för sitt underhåll. Bestämmelser härom, som gick tillbaka till den karolingiska kyrkoreformen omkring år 800, syftade till att garantera kyrkornas fortbestånd och förhindra att privatpersoner alltför lättvindigt grundade nya kyrkor.¹

Trots dessa bestämmelser har på vissa håll kyrkorna blivit övertaliga eller kommit att sakna medel för underhåll, så att en del av dem faktiskt fick läggas ned under medeltiden eller i samband med reformationen. Som ett exempel kan nämnas att av 155 kyrkor och kapell på landsbygden i Bergens stift, som var i bruk omkring 1360 (enligt jordeboken Bergens Kalvskinn), lades 29 (19%) senare ned, så att endast 126 återstod år 1585 (enligt en annan jordebok).² I Västergötland i Skara stift lades många kyrkor ned i samband med reformationen.³

Mona Beate Buckholm, som har undersökt kyrkonedläggningarna i Bergens stift närmare, framhåller att det framför allt var små kyrkor, med blygsamma intäkter och med relativt korta avstånd till sina grannkyrkor, som blev nedlagda. Dessa kyrkor var i många fall ursprungligen upp-

förda av enskilda personer, menar Buckholm. Kyrktätheten och belägenheten på inägorna till relativt stora bebyggelseenheter talar för det. En befolkningsnedgång under senmedeltiden, förändringar i samband med reformationen och eventuellt även andra faktorer medförde till slut att dessa små kyrkor lades ned.⁴

På andra håll i Skandinavien var kyrkorna uppenbarligen inte lika övertaliga, åtminstone inte efter 1300-talets början. Gunnar Smedberg konstaterar att i till exempel Uppland och Närke, som ingick i Uppsala ärkestift respektive Strängnäs stift, lades inte en enda sockenkyrka ned mellan 1314 och 1540/1553 (enligt längder över s.k. Viennetionde 1314–19 respektive jordeböcker från Gustav Vasas tid). Däremot är det känt att några privatförvaltade kyrkor eller kapell lades ned här under samma period.⁵

Orsakerna till att kyrkor blev övertaliga och nedlagda i större utsträckning på vissa håll än på andra är egentligen inte närmare utredda. Kronologiska faktorer har förmodligen spelat en väsentlig roll. Organiseringen av stiftet i Skandinavien och starten för det mera utbredda kyrkobyggandet i olika landsdelar ägde rum under 1000- och 1100-talen, samma århundraden som den gregorianska reformrörelsen fick sitt genombrott inom den katolska kyrkan. Rörelsens mest framgångsrika förespråkare var påven Gregorius VII vid 1000-talets slut. Som ett resultat av denna rörelse kom det starka inflytande över kyrkor och deras funktion och egendom, som lekmän tidigare kunnat ha, att begränsas och undanträngas av den centrala kyrkoorganisationen, så att i stället biskopen – så långt det gick – fick överhöghet över kyrkorna. Visserligen kunde en lekman alltså jämt förfoga över en patronatsrätt till en kyrka, men de rättigheter som tillkom en sådan lekman, eller *patronus*, var i regel blygsamma i jämförelse med det inflytande en kyrkoägare tidigare kunnat ha.⁶ Vi kan alltså tänka oss att i de landsändar i Skandinavien där det utbredda kyrkobyggandet tog fart relativt tidigt, medan det fortfarande var högt eftersträvanvärt och fullt legitimt för enskilda lekmän att låta uppföra kyrkor och kontrollera dem, där blev också kyrkobeståndet vildvuxet och kanske så småningom svårt att hålla uppe i alla sina beståndsdelar.

I andra landsändar, där det utbredda kyrkobyggandet tog fart först senare, när den gregorianska reformrörelsen redan satt sin prägel på den kyrkliga ordningen och minskat möjligheterna för enskilda lekmän att skaffa sig inflytande över kyrkor, där blev kyrkobeståndet, kan vi tänka oss, bättre anpassat för en bärkraftig sockenorganisation på sikt. Detta skulle kunna ge en delförklaring till varför Bergens stift och Skara stift, som har en kyrkoorganisation som går tillbaka till 1000-talet, tycks uppvisa en större andel nedlagda kyrkor än till exempel Uppsala och Strängnäs stift, som organiserades först på 1100-talet.⁷

Men rimligen spelade även andra faktorer in. Att låta uppföra en kyrka på den egna gården, tillförsäkra kyrkan underhåll och knyta en präst till densamma krävde resurser och inflytande, något som endast var förunnat en elit i samhället. Den sociala och ekonomiska differentieringen i samhället såg dock inte likadan ut på alla håll, utan den varierade med de lokala förutsättningarna för att kunna tillägna sig och behålla ett produktionsöverskott.⁸ Detta bör ha påverkat vilket slags kyrkolandskap som kom att växa fram.

Vidare gick befolkningsutvecklingen i viss mån åt olika håll under senmedeltiden. Inte överallt i Skandinavien blev befolkningsnedgången så kraftig och varaktig som i Norge efter digerdöden vid 1300-talets mitt.⁹ Detta bör ha påverkat i vilken utsträckning kyrkor och kapell tvingades läggas ned. Slutligen kan det ha funnits olika synsätt på kyrkonedläggningars berättigande på olika håll. Även detta kan tänkas ha spelat in.

Studiet av nedlagda medeltidskyrkor torde således kunna spegla både kyrkoorganisatoriska, sociala, demografiska och ideologiska aspekter av samhället under medeltiden och reformationstiden.

Metoden att spåra nedlagda medeltidskyrkor genom kyrkplats-sägner

Den forskare som önskar jämföra kyrkonedläggningsfrekvensen i olika områden i Skandinavien

möter, vilket jag framhöll inledningsvis, stora problem med att hitta källmaterial. Det hör till undantagen att listor över befintliga kyrkor eller jordeböcker med kyrklig proveniens har tillkommit under medeltiden och bevarats till vår tid. De listor och jordeböcker som trots allt finns är inte helt jämförbara. I till exempel Bergens Kalvskinn från omkring 1360 upptas både sockenkyrkor och kapell, medan Viennetiondelängderna från 1314–19 endast listar sockenkyrkor. Ingen av dessa källor ger belägg för eventuella kyrkor som lagts ned redan före 1300-talet.

Arkeologiska undersökningar kan ge belägg för nedlagda medeltidskyrkor. Men utan fler systematiska undersökningar av det slag som Dagfinn Skre försökt ge sig på för norska Sør-Gudbrandsdalens del¹⁰ blir det inte helt enkelt att jämföra olika områden med varandra.

Under senare år har, som nämnts, vissa forskare förespråkat att sägner och traditionsuppgifter upptecknade under nyare tid skulle kunna användas för att belägga eller åtminstone ge indicier på kyrkor som nedlagts under medeltiden eller i samband med reformationen i Skandinavien. Jes Wienberg påstår 1993, med hänvisning till Jakob Kieffer-Olsen, att "[s]teder forbundet med kirkesagn [...] kan [...] skjule middelalderlige ødekirker".¹¹ Jan Brendalsmo och Frans-Arne Stylegar menar i en gemensamt skriven artikel 2003 att kyrkplatssägner "må oppfattes som en konkret og stedsrelatert kilde til kirker som ikke er kildebelagt på annet vis" och att det synes existera "en nær sammenheng mellom kirkesagn og 'sagnkirker' på den ene side, og ødekirker [dvs. nedlagda kyrkor] på den annen".¹² Brendalsmo konstaterar i en annan artikel, publicerad 2007, att när det gäller att belägga nedlagda kyrkor har etnologer "after some 200 years still [...] not managed to convey to the other researchers in the field of history that oral tradition is evidence in line with written documents and archaeological finds".¹³ Han hävdar här också att kyrkplatssägner troligen är en säkrare källa än ortnamn för att lokalisera nedlagda kyrkor, eftersom sägnerna direkt utpekar en viss kyrkplats.¹⁴ Dag Bertelsen menar i en artikel publicerad 2003 att sägner och traditioner om försvunna kyrkor, vid sidan av kyrkoindicerande ortnamn, utgör "våre

kanskje viktigste kilder til utvidet kunnskap om de kirkelige forholdene i middelalderen".¹⁵ I en artikel från 2004 hävdar han att när en kyrkotradition är "konkret og stedfestet" är det "absolutt [...] grunn til å ta den på alvor".¹⁶

De sägner och traditionsuppgifter som här framför allt åsyftas är av två slag. Antingen är det fråga om sägner eller traditionsuppgifter om platser där det ska ha stått kyrkor vid någon tidpunkt, eller också är det fråga om sägner om platser för ofullbordade kyrkobyggen.

Sägner av det senare slaget följer i regel ett schablonartat mönster, som med vissa lokala varianter återkommer i hela Skandinavien. De utgör alltså ett slags vandringssägner, som blivit lokalt förankrade. Dessa sägner brukar handla om att sockenborna börjat bygga kyrka på en viss plats, men genom osynliga makters ingripande har bygget förhindrats. Sockenborna inser då att platsen är fel, varför man låter utsätta en stock i vattnet eller släpper iväg ett eller ett par dragdjur för att utvisa den rätta platsen. Dit stocken flyter eller där djuret eller djuren stannar, där byggs kyrkan i stället. Alternativt utvisas den rätta platsen genom att de övernaturliga makterna flyttar byggnadsmaterialet dit.¹⁷ Att ovan nämnda forskare tar sägner av detta slag på allvar, kommer av att de menar att platsen för det som i sägnen uppges som ett misslyckat kyrkobygge i själva verket ofta var platsen för en kyrka som varit i drift, men lagts ned. Förklaringen att kyrkobygget misslyckats på grund av osynliga makters ingripande utgör således en efterhandskonstruktion, menar de.¹⁸ Brendalsmo resonerar på följande sätt i sin ovannämnda artikel från 2007: "We [...] must assume that there once really was a church on farm 'A' [dvs. platsen för det misslyckade kyrkobygget i sägnen], or else there would be no migratory legend connected to the site."¹⁹

Om källvärdet av kyrkplatssägner verkligen vore så stort, som nämnda forskare vill göra gällande, skulle det finnas goda chanser att kunna jämföra kyrkonedläggningsfrekvensen i olika områden. Även om en kyrkplatssägens verklighetsbakgrund kanske inte kan avgöras i varje enskilt fall, skulle de i sägnerna omtalade kyrkorna i alla fall kunna användas som indicier på

nedlagda kyrkor. Antalet nedlagda kyrkor i olika områden borde då i princip vara proportionellt mot antalet kyrkor omtalade i sägner i samma områden.

Jag kommer i det följande att kritiskt pröva källvärdet av kyrkplatssägner kända från Jämtland, ett område som av Bertelsen utpekats som intressant just för studiet av nedlagda kyrkor.²⁰ Detta område är väl ägnat en sådan källkritisk analys tack vare den genomgång och typologisering av jämtländska sägner om kyrkor som Smedberg gjort i två tidigare uppsatser från 1953 respektive 1960.²¹ Smedberg arbetade framför allt med ett relativt ungt sägenmaterial, som upptecknats av honom själv eller av andra under 1900-talets första hälft. I föreliggande artikel avser jag att i första hand pröva källvärdet hos sägner upptecknade i Jämtland i äldre tid, från slutet av 1600-talet till omkring 1800. Först dock några generella ord om Jämtland.

Jämtlands medeltida kyrk- landskap

Vid fredsslutet efter det nordiska sjuårskriget, 1570/71, inordnades Jämtland i Nidaros (Trondheims) stift, efter att dessförinnan ha tillhört det svenska Uppsalastiftet sedan tidig medeltid. (I världsligt hänseende hade dock Jämtland, med några få avbrott, varit en del av Norge sedan slutet av 1100-talet.) När en kunglig kommission i slutet av 1580-talet genomförde en reglering av kyrkoorganisationen på landsbygden i Nidaros stift, hade Jämtland 41 sockenkyrkor. En av kommissionens uppgifter var att se över vilka av de överflödiga kyrkor som fanns i stiftet som kunde läggas ned. I Jämtland visade sig dock alla kyrkorna behövas. I angränsande Trøndelag²², däremot, befanns 13% av de befintliga landsortskyrkorna (13 av 104) vara överflödiga, eftersom de låg alltför nära andra kyrkor. Det fanns inget behov av dem och de kunde därför läggas ned, heter det i kommissionens reglemente.²³

Redan av denna källa framgår att det kyrk-landskap, som växt fram i Jämtland under medeltiden, fått en annan karaktär än det i Trøndelag. Men då hade Jämtland också tillhört ett yngre stift – Uppsalastiftet – än Trøndelag, som

ju utgjorde kärnan i det redan på 1000-talet grundade Nidarosstiftet.²⁴ Dessutom var Jämtland en utpräglad inlandsprovins, långt ifrån lika bördig och folkrik som de centrala delarna av Trøndelag. De kyrkor som blev aktuella för nedläggning i Trøndelag på 1580-talet låg också alla just i de centrala jordbruksbygderna i Inn-Trøndelag. Anne-Marit Hamre har påpekat att dessa kyrkor rimligen har varit gamla privatkyrkor, *høgendiskirkjur*, ”bygget og fundert av lokale matadorer”.²⁵

Medeltidskyrkor har dock bevisligen nedlagts även i Jämtland. Västerhus kyrka eller kapell på Frösön, i hjärtat av Jämtland, är ett välkänt exempel: en romansk stenkyrka som låg under enskild patronatsrätt, belägen endast tre kilometer från sockenkyrkan på Frösön och nedlagd någon gång mellan 1494 och 1578.²⁶ Detta exempel är känt tack vare skriftliga källor från medeltiden och tack vare att kyrkan varit byggd i sten, vilket medfört att ruinen bevarats in i modern tid. Men har det också i Jämtland funnits nedlagda medeltidskyrkor av trä, som inte förvandlats till ruiner och som inte syns i det bevarade skriftliga källmaterialet? Vad säger kyrkplatssägnerna?

Jämtländska kyrkplatssägner

Med *kyrkplatssägen* avser jag en mer eller mindre utbroderad sägen eller muntlig tradition om platsen för en kyrka, som en gång funnits men lagts ned och försvunnit, eller som en gång börjat byggas men aldrig fullbordats. Kyrkplatssägner utgör en begränsad del av den totala mängden sägner om kyrkor som berättats och upptecknats i Jämtland och som handlar om allt från kyrkklockor som tappats i sjöar till kyrkor som förtrollats och blivit osynliga.²⁷

Uppgifter om kyrkplatser omtalade i kyrkplatssägner har i Jämtland dokumenterats sedan 1600-talets slut. Jag har i tabell 1 sammanställt alla sådana uppgifter som jag har kunnat hitta i sex källor tillkomna mellan 1685 och 1802: 1) protokollet från de så kallade rannsakingarna efter antikviteter i Jämtland 1685, 2) Johan Otto Hagströms beskrivning från en forskningsresa i Jämtland 1749, tryckt 1751, 3) Erik Tryggdahls otryckta Jämtlandsbeskrivning från 1772, 4) den

TABELL I: *Nedlagda kyrkor i Jämtland omtalade i sägner dokumenterade 1685–1802*

Socken	Utpekad kyrkplats	Kyrkans karaktär enligt sägner	Platsens karaktär	Källor
Hammerdal	Böle vid Nördsundet som förbinder Edessjön med Hammerdalsjön	föregångare till sockenkyrkan	ödesböle	Burman [1793–1802] 2010, s. 182
Hammerdal	Kallsnäs	föregångare till sockenkyrkan; efterföljare till kyrkan i Böle ovan	ödesböle	Burman [1793–1802] 2010, s. 182
Kall	Fäviken	föregångare till sockenkyrkan	ödesböle	Hagström [1751] 1960, s. 28; jfr Hülphers 1775, s. 153; Ullberg 1969, s. 91 f.
Kyrkås	"Alvarbölet" [nuv. Åslägden, motsv. V hälften av Kyrkbyn]	föregångare till sockenkyrkan	ödesböle	Burman [1793–1802] 2010, s. 118
Kyrkås	1/8 mil Ö om sockenkyrkan [dvs. i Busvedbacken vid Bringåsen]	gammalt kapell	ödesböle	Hülphers 1775, s. 190; jfr Lindberg 1937, s. 101, 108 f.
Mattmar	Åslägden	misslyckat första kyrkobygge, initierat av "Mellansjö-boer" i Alsens socken	ödesböle	Hülphers 1775, s. 170
Mörsil	Härböle	föregångare till sockenkyrkan	ödesböle	Burmans Undersåkerssamling, under rubriken "Mörsil kyrkas märkvärdigheter"
Mörsil	Stomskälen	föregångare till sockenkyrkan	ödesböle	Hülphers 1775, s. 125
Näs	3/4 mil från sockenkyrkan, vid Bjärne by	föregångare till sockenkyrkan	?	Tryggdahl, stycke 20, § 3; Burman [1793–1802] 2010, s. 158
Revsund	Bällsta mellan Pilgrimstad och Anvikens by	enl. version 1: fordom varit en kyrka/kapell; enl. vers. 2: misslyckat första kyrkobygge	ödesböle	vers. 1: Rannsakingar efter antikviteter 1:1, s. 255; Tryggdahl, stycke 20, § 2; Burman [1793–1802] 2010, s. 228; vers. 2: Hülphers 1775, s. 23 f.
Revsund	i/vid Dövikens by	fordom varit ett kapell	?	M. Nordenström till Hülphers 27/11 1771 och 8/4 1772, Hülphers korr.; Hülphers 1775, s. 29
Revsund	Kyrkbacken ("Kyrkbacks åkern") i Östergriumnäs	fordom varit en kyrka	inägomark i by	Burman [1793–1802] 2010, s. 228
Rätan	vid Klaxåsen	fordom varit en kyrka	?	Tryggdahl, stycke 20, § 6
Sundsjö	Fanbyn	föregångare till sockenkyrkan, fick ej stå i fred	by	M. Nordenström i Hülphers korr., pag. 401; Hülphers 1775, s. 31 f.
Sunne	Kyrkbyn i Orrvikens by	föregångare till sockenkyrkan	gård i by	Burman [1793–1802] 2010, s. 145, 158
Sunne	Kalmar vid Gilleråsens by	föregångare till sockenkyrkan	ödesböle	Burman [1793–1802] 2010, s. 158, 198
Åre	"Lägerdalen"	föregångare till sockenkyrkan	ödesböle	Burman [1793–1802] 2010, s. 217

GENOMGÅNGNA KÄLLOR: *Rannsakingar efter antikviteter* 1:1, s. 253–266; Hagström [1751] 1960; Tryggdahl; Hülphers 1775; Burman [1793–1802] 2010; Burmans Undersåkerssamling.

kände topografen Abraham Hülphers tryckta Jämtlandsbeskrivning från 1775, 5) Fale Burmans dagboksanteckningar förda under resor i Jämtland 1793–1802 samt 6) samme Burmans topografiska samling om Undersåkers pastorat.²⁸ Några kommentarer till dessa källor ges nedan.

Rannsakingarna efter antikviteter var Sveriges första fornminnesinventering, som genomfördes landskapsvis under 1600-talets andra hälft. I protokollet från rannsakingarna i Jämtland, vilka genomförts av häradshövdingen på bygdetingen runt om i landskapet, omtalas dock bara en kyrkplatssägen.

Hagström var Linné-lärjunge, född i Jämtland. Hans resebeskrivning från 1749 fokuserar på nationalekonomiska synpunkter och befattar sig egentligen inte med historia och antikviteter.²⁹ I beskrivningen hänvisas dock till en kyrkplatssägen, som han uppenbarligen själv hört berättas under sin resa.

Tryggdahl var sedan 1766 bosatt i Rödöns socken i Jämtland och verkade som auditör vid Jämtlands regemente. I hans stora Jämtlandsbeskrivning, med året 1772 på titelbladet, har jag påträffat omtalanden av tre kyrkplatssägner. Tryggdahl redovisar inte sina källor och några förarbeten till hans beskrivning finns inte i behåll. Ändå står det klart att han åtminstone delvis bygger på uppteckningar gjorda av lokala meddelare.³⁰

Hülphers var borgare i Västerås och saknade

jämtländsk anknytning. I hans Jämtlandsbeskrivning har jag påträffat omnämmanden av sju kyrkplatssägner, varav en återgår på Hagströms ovan nämnda beskrivning. De övriga sex har han fått uppgifter om genom brev och svar på frågelistor från präster och andra sakkunniga bosatta på orten. Denna korrespondens, som synes ha inletts omkring 1767, är delvis bevarad.³¹

Burman, som var född och uppvuxen i Västjämtland, verkade som lektor i Härnösand och företog under flera somrar 1793–1802 resor kors och tvärs genom sin hemprovins. De traditionsuppgifter om kyrkplatser – totalt nio stycken – som jag funnit i hans resedagböcker tycks genomgående återgå på kyrkplatssägner som han själv fått höra under sina resor. I hans Undersåkerssamling, som delvis utgör ett resultat av dessa resor, har jag hittat en anteckning om ytterligare en kyrkplatssägen. Tillsammans representerar Hagström, Tryggdahl, Hülphers och Burman de fyra främsta 1700-talstopografer som ägnat sig åt Jämtland.

Sammanlagt omtalas i detta sägenmaterial 17 kyrkplatser fördelade på 11 socknar i Jämtland. Dessa utpekade kyrkplatser är av tre slag: antingen rör det sig om respektive sockens första kyrkplats, där en kyrka stått som använts innan den nuvarande sockenkyrkan tillkom, eller om en plats för en kyrka eller kapell utan angiven relation till sockenkyrkan, eller också om platsen för ett misslyckat kyrkobygge. I Revsunds

TABELL 2. Nedlagda kyrkor i Lockne socken omtalade i sägner dokumenterade 1890–1953

Utpekad kyrkplats	Kyrkans karaktär enligt sägnen	Platsens karaktär
Gautu	fordom varit ett kapell av trä; byggnaden i behåll ännu på 1830-talet	gammalt ödesböle
Gräftudden i Haxängs by	misslyckat första kyrkobygge	udde i Locknesjön
Hällsta	fordom varit en kyrka besökt av folket i byn Klocksåsen i Näs socken	gammalt ödesböle
Korsta	fordom varit en kyrka	gammalt ödesböle
Löfsåsen	fordom varit en kyrka	gammalt ödesböle
Mogärde	fordom varit en kyrka	gammalt ödesböle
Änge	fordom varit en kyrka	by

KÄLLOR: Smedberg 1953; 1960, s. 105–115.

socken utpekades en plats, där det enligt sägner omtalade i rannsakingarna och hos Tryggdahl och Burman stått en kyrka eller ett kapell, men där det enligt en sägen förmedlad av Hülphers endast påbörjats ett kyrkobygge. Den senare sägen säger att den första anläggningen inte ville lyckas. För att välja ut en bättre plats lät man lägga en stock i Revsundssjön, som flöt i land – med en räv på – där Revsunds kyrka nu står.

Det bör påpekas att det inte finns något som tyder på att ovannämnda 1700-talstopografer eller häradshövdingen 1685 har gjort några systematiska efterfrågningar av kyrkplatssägner i Jämtland. De kyrkplatssägner som de återger är uppenbarligen endast sådana som de eller deras meddelare tillfälligtvis fått höra talas om och som de ansett vara värda att omnämna. Det finns alltså all anledning att tro att de 17 kyrkplatser, som dessa sägner upplyser om, bara utgör en liten del av det totala antalet kyrkplatser i Jämtland som omtalades i sägner på den tiden.

För att visa vilken stor mängd kyrkplatser som kunnat utpekades i kyrkplatssägner bara inom en enda socken, åtminstone under modern tid, har jag i tabell 2 sammanställt det sägenmaterial som Smedberg och några föregångare till honom upptecknat mellan 1890 och 1960 i Lockne. Smedberg verkade som komminister i Lockne och det insamlingsarbete som han bedrev får betecknas som en totalinventering av alla kyrkplatssägner i socknen som levde kvar på hans tid.³²

Sammanlagt framträder i sägenmaterialet från Lockne socken inte mindre än sju nedlagda kyrkplatser. På sex av platserna uppges det ha legat en kyrka eller ett kapell. Den sjunde platsen utpekades som platsen för ett misslyckat första kyrkobygge i socknen.

Kyrkplatssägners historiska källvärde

Vid betraktande av de kyrkplatser som omnämns i kyrkplatssägnerna enligt tabellerna 1–2 faller omedelbart ett suspekt drag i ögonen. Av 14 kyrkplatser i tabell 1, som vi idag kan lokalisera och karaktärisera, var inte mindre än 11 ödesbölen, det vill säga ödegårdar eller ödebyar vilka på 1600- och 1700-talen nyttjades som fä-

bodar, slätterängar och betesmark av bönder i de kringliggande byarna. Av sju kyrkplatser i tabell 2 är fem gamla ödesbölen. Det förefaller märkligt, att så många kyrkor skulle ha nedlagts som legat just på ödesbölen och inte i bebodda trakter. Ännu märkligare framstår detta om vi betänker vilka slags ödesbölen det här rör sig om. Dessa ödesbölen har nämligen inte varit några stora gårdar eller byar när de en gång i tiden varit bebodda (om nu alla ens varit det). De har i stället varit relativt små bebyggelseenheter, som i flera fall legat ensligt och ogynnsamt ur jordbrukssynpunkt.³³ Att det någonsin skulle ha funnits anledningar och möjligheter till att uppföra kyrkor här verkar föga troligt.

Det finns således anledning att misstänka, att sägner om kyrkor på ödesbölen generellt är uppdiktade. Att de verkligen är uppdiktade har också bekräftats i de fall när arkeologiska undersökningar utförts på platsen. Ett par exempel härpå ska nämnas.

Intill vägen på ödesbölet ”Alvarbölet” eller Åslägden i Kyrkås socken (tabell 1) fanns förr en ålderdomlig byggnadsgrund och här hade det, enligt lokalbefolkningen på Burmans tid, en gång i tiden legat en föregångare till den närbelägna sockenkyrkan. När byggnadsgrunden undersöktes arkeologiskt 1916 visade den sig dock vara grunden efter ett bostadshus, troligen från slutet av vikingatiden.³⁴

I Löfsåsen i Lockne socken (tabell 2) gjordes 1948 och 1952 arkeologiska undersökningar för att utröna om en där av traditionen utpekad ”kyrkogrund” (fig. 1) verkligen var en gammal kyrkplats. Innan undersökningarna verkställdes togs ”Löfsåskyrkan” som ett faktum även av forskare. Sägentraditionen var ju så stark och den synliga grunden på platsen var orienterad i östvästlig riktning, precis som en kyrka skulle vara. Till och med en sådan auktoritet som Nils Ahnlund accepterade reservationslöst traditionen som sann och anförde ”fornkyrkan på ödesbölet Löfsåsen” som exempel på att det under medeltiden funnits många kyrkor i Jämtland som inte blivit sockenkyrkor och som lagts ned.³⁵ De arkeologiska undersökningarna kom dock att visa att det som ansågs vara en kyrkogrund i själva verket var grunden efter ett bostadshus från äldre

FIGUR 1. "Kyrkogrunden" på ödesbölet Löfsåsen, Lockne socken, Jämtland. Foto Allan Nilsson 1952. Jamtli Bildbyrå, Östersund.

medeltid.³⁶ Löfsåsen har alltså varit en levande gård eller by under äldre medeltid, vilken fått karaktären av ödesböle under senmedeltid.³⁷

Även i många andra fall har förmenta kyrkogrunder på ödesbölen i Jämtland vid antikvarisk kontroll eller genom arkeologiska undersökningar visat sig vara feltolkningar av en husgrund, ett odlingsröse med ovanlig form eller något annat.³⁸

Kyrkplatssägner har alltså i Jämtland ofta uppdiaktats helt utan verklighetsförankring som ett slags förklarings-sägner till fornlämningar av olika slag på övergivna platser.

Det förekommer att en och samma fornlämning på ett ödesböle givit upphov till förklarings-sägner av olika slag vid olika tidpunkter. I protokollen från rannsakingarna efter antikviteter i Jämtland 1685 omnämns en sägen om en gil-

lesstuga, som fordom skulle ha stått på en plats väster om Singsjön i Håsjö socken.³⁹ Nästan 250 år senare hörde språkforskaren Carl Lindberg en sägen som i stället handlade om en kyrka på samma plats. Denna kyrka skulle ha övergivits vid digerdöden.⁴⁰ Uppenbarligen är det en och samma fornlämning på ett ödesböle som givit upphov till och fått sin förklaring i bägge dessa sägner, nämligen en vallomgiven grop (fig. 2), i vars närhet odlingsrösen och gravhögar alltjämt finns. När den vallomgårdade gropen undersöktes arkeologiskt 1983 visade den sig dock vara en husgrund, troligen från vikingatiden.⁴¹ De bägge sägnerna tycks således ha varit lika grundlösa.

Nu utpekas även en del ödesbölen som kyrkplatser, där det inte finns några synliga kyrkogrunderliknande lämningar, åtminstone inte idag. Hållsta i Lockne socken (tabell 2) utgör ett

exempel därpå.⁴² Att kyrkplatssägner ändå har lokaliserats till sådana platser får förklaras mot bakgrund av att ödesbölen generellt har fånglat människors fantasi och gett upphov till stereotypa sägner av flera olika slag. Ofta handlar sådana sägner om välstånd och fabulös rikedom hos ödegårdarnas gamla invånare eller om nedgrävda skatter.⁴³

Om vi emellertid återgår till att studera sägenkyrkplatserna i tabell 1 och 2 ser vi att inte alla har haft karaktären av ödesbölen. I flera av dessa fall är det i stället uppenbarligen själva ortnamnen som gett upphov till att kyrkplatssägner lokaliserats till dem. *Gräftudden* är namnet på en udde, som utpekats som platsen för ett misslyckat kyrkobygge i Lockne (tabell 2). Smedberg påpekar att traditionen förlagt flera kyrkor till platser med namn på *Gräft-*, *Grift-*, såsom till byn *Gräfte* i Aspås socken i Jämtland och till en plats kallad *Gräftan* i Lillhärads socken i Härjedalen. Ordet fsv. *græft* 'grav, grop m.m.', som ingår i dessa namn, har varit den "bindande faktor" som kommit kyrkplatssägner att lokaliseras till. "Det ansågs visa, att det funnits gravar och därmed kyrkogård och kyrka på platsen", skriver Smedberg.⁴⁴

I fallet *Klaxåsen* i Rätans socken (tabell 1) är det i stället uppenbarligen förleden *Klax-* som utgjort den bindande faktorn. Den folketymologiska tolkningen av detta namn har nämligen varit att det innehåller ordet *klocka*.⁴⁵ "Eftersom det funnits klocka, måste det ju också ha funnits kyrka, och därmed har en kyrksägen knutits till [denna plats]", konstaterar Smedberg.⁴⁶ Inte oväntat har en kyrkplatssägen även kommit att lokaliseras till *Ringsta* i Lits socken i Jämtland.⁴⁷

Namnet *Fanbyn*, fsv. *Fornaby*⁴⁸ 'den gamla byn eller gården', betecknar en by i Sundsjö socken, där socknens första kyrka ska ha legat (tabell 1). Namnet var säkert etymologiskt genomskinligt ännu när sägnen dokumenterades på 1700-talet. Innebörden i bynamnet förklarar troligen varför sockenborna föreställt sig att den äldsta kyrkplatsen legat i byn.⁴⁹

Namnet *Dövikén*, som betecknar en by i Revsunds socken (tabell 1), är så suggestivt att

flera sägner uppkommit kring vad som hänt i byn,⁵⁰ däribland olika versioner av en kyrkplatssägen. När det gäller kyrkplatsens läge är de olika sägenversionerna svävande. Kyrkoherde Magnus Nordenström meddelar Hülphers vid ett tillfälle att han hört att kyrkan legat "wid byn Dövikén" och vid ett annat att han hört att kyrkplatsen legat "i Döwike by", medan senare upptecknade sägner anger att kyrkan legat någonstans djupt inne i skogen på byns utmarker. I dessa senare sägner har kyrkan karaktären av en förtrollad kyrka, som normalt var dold för mänskligt öga.⁵¹

Att kyrkplatssägner lokaliserats till *Kyrkbyn*, som är namnet på en gård i Orrvikens by i Sunne socken, samt till *Kyrkbacken* (*Kyrkbackes åkern* hos Burman), som är namnet på viss inägomark i Östergrimmäs i Revsunds socken (tabell 1), är inte ägnat att förvåna, med hänsyn till de exempel som anförts ovan. Den intressanta frågan här är dock inte kyrkplatssägnernas tillkomst, utan den sakliga bakgrunden till ortnamnen. Jag återkommer till den.

Sammantaget är det bara att instämma i vad redan Smedberg kunde konstatera: Folkfantasin har sett kyrkor snart sagt överallt i socknarna.⁵²

Hur illa rustat folkminnet i själva verket har varit att korrekt tradera information om kyrkobyggnaders historia kan demonstreras med ett exempel som Levi Johansson lyft fram.⁵³ Frostviken i nordligaste Jämtland, som på 1700-talet var ett nybyggerland, fick sin första kyrka – eller rättare sagt kapell – på 1790-talet. Kapellet uppfördes i Viken. Bevarade handlingar från tiden innan bygget igångsattes visar att det var högst rationella synpunkter som bestämde valet av kyrkplats: säker hamn för båtar och tillräckligt utrymme till kyrkplats och prästbord samt tillräckligt djup jord för att gräva gravar på kyrkogården. Men endast drygt 90 år senare hade minnet om hur det gick till när kyrkan tillkom förbleknat bland de boende på orten. Dessa påstod i stället att man börjat bygga kyrka i Kyrkbollandet, men "de underjordiske" rev ned om nätterna vad människorna byggde om dagarna. Alla de 14 bönderna, som deltog i bygget, högg då in sina yxor i en stock och lät den flyta. Där den tog land byggdes Vikens kapell.⁵⁴

FIGUR 2. Sägenomsusad fornlämning på ödesböle väster om Singsjön, Håsjö socken, Jämtland. Foto Jan Sundström 1987. Jamli Bildbyrå, Östersund.

De jämtländska kyrkplatssägnera visar sig alltså vara notoriskt opålitliga och otjänliga som källor till studiet av nedlagda medeltidskyrkor. De är lika ohistoriska oavsett om de har upptecknats under 1600- och 1700-talen eller under 1900-talet.

Det jämtländska sägenmaterial, vars historiska källvärde jag här har dömt ut, är på inget sätt något unikt för provinsen. Liknande sägner, med liknande bakgrund och lika ohistoriska, utgör ett vanligt fenomen även på andra håll utanför Jämtland.⁵⁵ Det förefaller för övrigt osannolikt, att kyrkplatssägner generellt skulle äga en högre grad av historicitet på andra håll i Skandinavien än i Jämtland. Jag menar därför att de slutsatser som jag här har dragit utifrån mitt jämtländska exempelmaterial borde kunna generaliseras till att gälla även andra delar av Skandinavien.⁵⁶

Att kyrkplatssägner i så hög grad är uppdiktade har förmodligen sin grund i flera faktorer. Kyrkor har i allmänhet en mycket framträdande ställning i äldre skandinavisk folklöre och är vanliga i vandringsägner.⁵⁷ Detta i kombination

med ortnamn som eggat människors fantasi eller övergivna platser och fornlämningar som pockat på förklaringar har utgjort grogrund för uppkomsten av kyrkplatssägner. Fantasin har tillåtits ett ganska fritt spelrum, då kunskaperna om det förflutna var ofullständiga och då något behov av att kritiskt granska sägnernas historicitet knappast har funnits i det bondesamhälle, där sägnerna frodades. ”Folksägner övar enligt all erfarenhet ingen som helst kritik, när den verkställer sina kombinationer”, påpekar Ahnlund vid ett tillfälle.⁵⁸

Kyrkplatssägner och kyrkplats-indicerande ortnamn

I ovanstående jämtländska exempelmaterial har vi sett prov på att kyrkplatssägner ofta lokaliserats till platser med namn som eggat människors fantasi och fått dem att associera till kyrkor, såsom *Gräftudden*, *Klaxåsen* och *Ringsta*. Att kyrkplatssägner lokaliserats till platser med namn som *Kyrkbacken* och *Kyrkbyn* är då ock-

så väntat. Men vad kan den sakliga bakgrunden till sådana namn tänkas vara?

När en kyrka är i drift bildas i regel flera ortnamn på *Kyrk-* av de boende i trakterna kring kyrkan. Dessa ortnamn fyller i grunden ett orienteringsbehov.⁵⁹ Ord som *kyrkby* 'by omkring en kyrka' och *kyrkbacke* 'öppen plats framför en kyrka; kyrkvall' finns och har länge brukats som appellativer i svenskan (med motsvarigheter i till exempel norskan) och de har lätt kunnat knytas till lokaliteter i kyrkans omedelbara omgivning och etableras som ortnamn: *Kyrkbyn*, *Kyrkbacken*.⁶⁰ Men ortnamn på *Kyrk-* har också kunnat bildas om lokaliteter på längre avstånd från kyrkan. Namnet *Kyrkbacken* i Frostvikens socken avser således en backe ned mot kyrkan,⁶¹ och *Kyrkbacken* i Krångede i Ragunda socken avser en plats, där man före Ragundasjöns tömning 1796 haft båtlaning för de båtar, med vilka man brukade färdas till kyrkan.⁶² *Kyrkänget* i Åre socken avser en plats på en halv mils avstånd från kyrkan, där Prästbordet haft ägomark sedan åtminstone 1500-talet,⁶³ och *Kyrkkilen* i Bodsjö socken avsåg ursprungligen en kilformig skogs-trakt (numera en bebyggelse), som enligt uppgift blivit skänkt till kyrkan på 1600-talet.⁶⁴

Om nu kyrkan läggs ned och försvinner kan ortnamnen likväl bestå. Det ligger ju i ortnamns egenskaper, att när de väl etablerats i en namnbrukarkrets kan de leva vidare som tecken i det språkliga kommunikationssystemet oberoende av om den namngivande faktorn förlorat sin tidigare funktion. Detta har att göra med att ett ortnamn är knutet till en viss geografisk lokalitet och så länge namnbrukarkretsen har ett behov för ett namn på denna, så förblir ortnamnet lika funktionellt som när det en gång tillkom.⁶⁵ Ett ortnamn kan till och med leva vidare om lokaliteten, som ortnamnet avser, tas i anspråk för nya ändamål. Ortnamnet byter då endast denotation eller får en denotation till.⁶⁶

Ett par exempel på ortnamnens stabilitet över tid ska ges. Västerhus kyrka eller kapell på Frösön lades som tidigare nämnts ned vid i slutet av medeltiden eller i början av reformationstiden. En ruin har visserligen funnits kvar in i modern tid, men det är ändå värt att notera att namnen *Kapellbacken* och *Kapellåkern* levat kvar in på

1900-talet, avseende ägomark intill den gamla kyrkplatsen.⁶⁷ I byarna Västerulvsås, Landön och Gärde, belägna i avlägsna utkanter av Offerdals socken, uppförde lokalbefolkningen efter reformationen olagliga kapell, där man placerade helgonbilder som man tagit tillvara i samband med att dessa kastats ut ur Offerdals kyrka. Kapellen revs efter domslut på landstinget 1622 och helgonbilderna brändes,⁶⁸ men i såväl Västerulvsås som Landön har *Kapellbacken* levat kvar som namn in på 1900-talet.⁶⁹

Mot bakgrund av vad som här sagts om bildning och tradering av ortnamn på *Kyrk-* och *Kapell-* kan vi räkna med olika möjligheter att sakligt förklara namnen *Kyrkbacken* i Östergrimmäs i Revsunds socken och *Kyrkbyn* i Orrvikens by i Sunne socken. En möjlighet vore att de ursprungligen syftat på lokaliteter som legat i anslutning till kyrkor, vilka sedan lång tid är nedlagda och försvunna. Men rent principiellt vore det lika möjligt att tänka sig att dessa namn har en annan bakgrund och att de givits med hänsyftning på kyrkor på annat håll, likt exemplen *Kyrkbacken* i Ragunda eller *Kyrkänget* i Åre.

De här aktuella ortnamnen kan således endast räknas som möjliga indicier på nedlagda medeltidskyrkor. Att det råkar finnas kyrkplats-sägner knutna till dem tillför inget extra indicivärde åt namnen, eftersom kyrkplats-sägner kan ha uppstått som namnförklarings-sägner och således vara sekundära till och beroende av ortnamnen.

I fallet *Kyrkbacken* i Östergrimmäs föreligger emellertid starka arkeologiska indicier för att en nedlagd medeltidskyrka verkligen har legat på platsen.⁷⁰

Diskussion

Brendalmo, Stylegar och Bertelsen, som jag refererade tidigare, har anfört som ett argument för kyrkplatssägners historiska källvärde att arkeologiska undersökningar i flera fall har kunnat bekräfta riktigheten av sådana sägner.⁷¹ Brendalmo hänvisar till exempel till utgrävningar som genomförts i Karleby i Leksbergs socken i Västergötland, Åknes i Åseral i Vest-Agder och Sånnum nära Mandal i Vest-Agder, varvid ned-

lagda medeltidskyrkor har kunnat beläggas.⁷² På alla dessa platser har emellertid ortnamn på *Kyrk-* o.d. eller *Kapell-* varit levande i språket in i modern tid, således *Kapellgården* och *Kapellströmmen* intill platsen för den nedlagda kyrkan eller kapellet i Karleby, *Kyrkjevodden* 'kyrkval-len', *Kjørkodden* och *Kjørkfjedde* 'kyrkfjället' på Åknes samt *Kirkeågeren* och *Kirkebakken* i Sånun.⁷³

Eftersom kyrkplatssägner i dessa fall mycket väl kan vara bildade som förklaringsägner till och vara beroende av ortnamnen, duger inte dessa exempel till att visa att kyrkplatssägner skulle ha ett historiskt källvärde. Däremot visar exemplen vad jag också noterat ovan utifrån mitt jämtländska material, nämligen att ortnamn som bildats i anknytning till en kyrka i drift kan vara mycket stabila och leva kvar i språket även efter att kyrkan lagts ned.

Nämnda forskare tycks således ha förbiset att kyrkplatssägner kan vara beroende av ortnamnen på *Kyrk-* (o.d.) eller *Kapell-* i dessa exempel. De tycks inte heller ha beaktat att ortnamn, i egenskap av beståndsdelar i språket, har helt andra förutsättningar att traderas över tid än sägner.⁷⁴ Detta har nog förlett nämnda forskare till att tillskriva kyrkplatssägner ett självständigt källvärde som de inte har.

Jag har, trots ett ganska energiskt sökande i skandinavisk arkeologisk litteratur, inte lyckats hitta ett enda exempel på att en kyrkplatssägen som saknar anknytning till ortnamn på *Kyrk-* eller *Kapell-* vid arkeologiska undersökningar visat sig återgå på en nedlagd medeltidskyrka.

Slutsatser

Inledningsvis ställdes frågan om metoden att använda kyrkplatssägner för att belägga eller ge indicier på nedlagda och försvunna medeltidskyrkor fungerar. Min källkritiska analys av ett sägenmaterial från Jämtland tyder på att metoden är obrukbar, därför att sägnerna i mycket hög grad är uppdiiktade. Detta gäller oavsett om sägnerna nedtecknats under tidigmodern tid eller under modern tid och oavsett om en viss sägentradition är stark eller svag. Sägner har i

stor utsträckning uppdiiktats för att förklara och ge mening åt ett i språket levande ortnamn, en övergiven plats, en fornlämning eller andra egendomar som man iakttagit i landskapet.

Kyrkplatssägner kan i vissa fall vara knutna till platser med namn på *Kyrk-* eller *Kapell-* där det verkligen har legat en kyrka eller ett kapell, som för länge sedan nedlagts och försvunnit. I sådana fall tillför inte sägnen något extra indicievärde åt ortnamnet när det gäller att belägga den försvunna kyrkan, eftersom sägnen mycket väl kan vara en förklaringsägen till ortnamnet och således beroende av detta.

För forskningen om kyrkor som nedlagts under medeltiden och reformationstiden kan kyrkplatssägner lämnas därhän. Däremot kan ortnamn av ovannämnda slag i vissa fall tas som utgångspunkt för att med arkeologiska metoder försöka spåra och belägga nedlagda och i dag okända kyrkplatser.⁷⁵

OLOF HOLM, f. 1973, Master of fine arts 2001, fil.mag. 2007. Är verksam som doktorand vid Historiska institutionen och Centrum för medeltidsstudier, Stockholms universitet och som arkivarie vid Riksarkivet/Landsarkivet i Östersund. Har bland annat publicerat *Jämtlands och Härjedalens diplomatarium*, tredje delen (1995) och flera artiklar i medeltidsämnen, såsom "Den norsk-svenska riksgrensens ålder och hävd. En studie av rikssamlingsprocesser och gränsbildning i mellersta Skandinavien", *Collegium medievale* 16 (2003). En artikel om "Digerdödens följd för jordägandet. Exemplet Jämtland" är under utgivning i norska *Historisk tidsskrift* 90 (2011). Är redaktör för en antologi under utgivning av Kungl. Vitterhetsakademien om *Jämtland och den jämtländska världen 1000–1645*.

olof.holm@historia.su.se
Historiska institutionen
Stockholms universitet
106 91 Stockholm

Noter

- 1 Smedberg 1973, s. 94 f.; 1976, sp. 627.
- 2 Buckholm 1998, s. 7, 59.
- 3 Börjesson 1994, s. 11.
- 4 A.a., s. 61 ff.
- 5 Smedberg 1973, s. 95 ff.; 1976, sp. 628.
- 6 Hellström 1971, s. 352 f.; Inger 1988, s. 92 f.
- 7 Jfr Bagge & Nordeide 2007, s. 149; Blomkvist & al. 2007, s. 193 ff. – Enligt *Sverris saga* (kap. 117), författad under 1100-talets slut och 1200-talets början, var det gammal lag och sedvänja i Norge att folk kunde låta bygga kyrkor på sina gårdar på egen bekostnad och ha rätten att råda över dem och sätta präster till dem, men ärkebiskopen krävde numera kontroll över dem så snart de var vigda. Jfr Bagge 2003, s. 74 ff.
- 8 Jfr Björkvik 1995, s. 74; Skre 1999, s. 416 f.
- 9 Jfr Myrdal 2003, s. 219.
- 10 Skre 1988.
- 11 Wienberg 1993, s. 112.
- 12 Brendalsmo & Stylegar 2003, s. 85; jfr Brendalsmo 2007, s. 90.
- 13 Brendalsmo 2007, s. 91.
- 14 A.a., s. 80.
- 15 Bertelsen 2003, s. 58.
- 16 Bertelsen 2004, s. 29.
- 17 Strömbäck 1958; Christiansen 1958, s. 201–209.
- 18 Brendalsmo & Stylegar 2003, s. 84; Bertelsen 2004, s. 30 f.; Brendalsmo 2007, s. 87 f.
- 19 Brendalsmo 2007, s. 87.
- 20 Bertelsen 2004, s. 34.
- 21 Smedberg 1953; 1960.
- 22 Dvs. nuv. Nord- och Sør-Trøndelag fylker.
- 23 *NKJ* 2, s. 54–60 (Jämtland), 42–54 och 71–77 (Trøndelag). På Vikna i Nærøy prästgäll skulle en ny kyrka byggas.
- 24 Bagge & Nordeide 2007, s. 149.
- 25 Hamre i *NKJ* 2, s. 31; jfr Brendalsmo 2006, s. 203.
- 26 Holm 2006, s. 129 f.
- 27 För prov på olika slags sägner om kyrkor från Jämtland, se Lindström-Saxon 1902, passim; Smedberg 1960.
- 28 *Rannsakingar efter antikviteter* 1:1, s. 253–266; Hagström [1751] 1960; Hülphers 1775; Tryggdahl; Burman [1793–1802] 2010; Burmans Undersäkerssamling. Om den sistnämnda samlingen, se Hallström 1929, s. 84.
- 29 Jfr Hagströms förord, a.a., s. 11.
- 30 Det gäller t.ex. hans uppgifter om en sägen om och minnesmärken efter en kyrka vid Klaxåsen i Rätan (se tabell 1). Dessa uppgifter har han troligen fått från kyrkoherden i Berg Nicolaus Hofverberg, som 1750 antecknade samma uppgifter i en bok i kyrkoarkivet, se Ullberg 1933, 2, s. 636 f. Jfr Holm 1999, s. 33.
- 31 Hülphers korr. Jag har gått igenom delar av denna för att kontrollera Hülphers uppgifter.
- 32 Smedberg 1953; 1960.
- 33 Jfr Selinge 1972, s. 130; Antonson 2004, s. 126.
- 34 Blomberg 1948; Janson & al. 1962, s. 128 ff.
- 35 Ahnlund 1948, s. 126.
- 36 Nilsson 1952.
- 37 Första gången Löfsåsen betecknas som ödesböle i bevarade handlingar är 1461. *JHD* II 33.
- 38 Geijer 1940, s. 81; Smedberg 1960, s. 109; Selinge 1972, s. 122; 1992, s. 46; Nyman 1995, s. 14.
- 39 *Rannsakingar efter antikviteter* 1:1, s. 255.
- 40 Lindberg 1934, s. 192.
- 41 Nyman 1995, s. 13 f.
- 42 Smedberg 1953, s. 139.
- 43 Selinge 1972, s. 122. För exempel på sådana sägner, se Lindström-Saxon 1902, passim.
- 44 Smedberg 1960, s. 103 f. Om namn innehållande ordet *græft*, se Jansson 1940.
- 45 Se t.ex. Lindström-Saxon 1902, s. 36 f., som återger en sägen om kyrkklockan som förmenas ha suttit i kyrkan i "Klocksåsens by" i Rätan. Den form som ortnamnet återges med i denna sägenuppteckning, med *Klock-* i förleden, utgör prov på vad Per Vikstrand (2008) kallar folketymologisk ombildning, dvs. att namnet har omtolkats i anslutning till sägenmaterialet.
- 46 A.a., s. 104. Smedberg uppger dock felaktigt att det skulle finnas en ort med samma namn även i grannsocknen Klövsjö.
- 47 Smedberg a.st. Om den språkliga härledningen av namnen *Klaxåsen* och *Ringsta*, se Flemström 1972, s. 117 f. resp. 170 f.
- 48 Skrivet *Fornaby* 1367 (*DS* 8250, avskr.); *j fforneby* 1524 (*JHD* III 32). Jfr *SOJä* 3, s. 77.
- 49 För senare upptecknade varianter av sägnen, se Lindström-Saxon 1902, s. 22 f.; Persson 1925, s. 48.
- 50 Persson 1923, s. 102 f. Om namnets språkliga härledning, se B. Flemström i *SOJä* 3, s. 62 f.
- 51 Odstedt, s. 27; Smedberg 1960, s. 101; jfr Persson 1923, s. 103.
- 52 A.a., s. 108.
- 53 Johansson 1953, s. 135 f.
- 54 Denna sägen och det korta tidsavståndet mellan dess upptecknande och kyrkans tillkomst har misslett Dag Strömbäck (1958, s. 170) till en felaktig förmodan om att "sägnen här återspeglar ett faktiskt, traditionellt förfarande". Strömbäck tycks då inte ha känt till Johanssons ovan anförda arbete.
- 55 Se t.ex. Hallström 1934, s. 61; Selinge i Baudou & Selinge 1977, s. 333 ff.; dens. 1992; Braathen 1995, s. 52 f.; Liedgren 1995, s. 15 ff.
- 56 Jämtland utmärker sig dock genom det ovanligt stora antalet under senmedeltiden ödelagda bebyggelseenheter (ödesbölen), som inte blivit gårdar eller byar igen under nyare tid och som ofta nämns i sägner.
- 57 Se t.ex. Lindström-Saxon 1902, passim; Odstedt genom sakregistret s.v. *kyrk-*.
- 58 Ahnlund 1948, s. 58; jfr dens. 1926, s. 349 f., 354 f., 362 f. för exempel.
- 59 Jfr Strid 1999, s. 26.
- 60 För fler exempel på namn på *Kyrk-* i kyrkans närhet, se Haslum 2002, s. 112.
- 61 Enligt uppteckning av L. Johansson 1930 i OAUt.
- 62 Flemström 1960, s. 100 f.
- 63 Jfr Thulin 1909, s. 247, 254.
- 64 Thulin 1909, s. 105 f. – För andra exempel på namn på *Kyrk-* på avstånd från kyrkan, se Haslum 2002, s. 112 ff.
- 65 Se t.ex. Strid 1999, s. 12 f.
- 66 Strid 1999, s. 15 ff.

- 67 Det förra namnet är utsatt på en karta 1897 (Oskarsson 2009, s. 80) och omnämns av Swedmark 1955, s. 76; det senare har upptecknats av T. Bucht 1922 och 1927 i OAUt.
- 68 *JD 1*, s. 20 ff.; jfr Bromé 1945, s. 90 f.
- 69 *Kapellbacken* i Ulvsås har upptecknats bl.a. av N. Simonsson 1945 i OAUt; *Kapellbacken* i Landön omnämns av Boman 1953, s. 2.
- 70 Jag har i ett tidigare arbete (2001, s. 106 not 27) uttryckt mig skeptisk till möjligheten av en nedlagd kyrka på denna plats, men har senare reviderat min ståndpunkt. Se Holm 2003, s. 91 f.
- 71 Brendalsmo & Stylegar 2003, s. 69; Bertelsen 2004, s. 27; Brendalsmo 2007, s. 72 f.
- 72 Brendalsmo 2007, s. 72 f.
- 73 Vretemark 1998, s. 7; Brendalsmo & Stylegar 2003, s. 73 f.
- 74 Brendalsmo (2007, s. 72) betecknar oriktigt både ortnamn och sägner som "oral tradition".
- 75 Ett särskilt tack till Christian Lovén och Per Vikstrand, som har läst manus och gett kommentarer till texten.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

- Burmans Undersåkerssamling = Ekdahlska samlingen A 1, Antikvarisk-topografiska arkivet, Stockholm.
- Hülphers korr. = Hülpherska samlingen, vol. 3: 1-2, Stiftsbiblioteket, Västerås stadsbibliotek.
- OAUt = Topografiska registret i Ortnamnsarkivets i Uppsala samlingar, Institutet för språk och folkminnen, Uppsala.
- Tryggdahl = Tryggdahl, Erik: "Samling til Jämtlands Beskrifning, Häfda-Tekning och Privilegier, Utgifwen år 1772." Manuskript i N.J. Ekdahls norrländska samlingar A 5, Antikvarisk-topografiska arkivet, Stockholm.

Tryckta källor och litteratur

- Ahnlund, Nils, 1926, "Folktraditionen som historisk källa", *Historisk tidskrift* 46 (s. 342-363).
- Ahnlund, Nils, 1948, *Jämtlands och Härjedalens historia*, 1: *Intill 1537*, Stockholm.
- Antonson, Hans, 2004, *Landskap och ödesbölen. Jämtland före, under och efter den medeltida agrarkrisen* (Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet. Meddelande 129), Stockholm.
- Bagge, Sverre, 2003, "Den heroiske tid – kirkereform og kirkekamp 1153-1214", *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537. Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*, red. S. Imsen (Senter for middelalderstudier, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet. Skrifter 15), Trondheim (s. 51-80).
- Bagge, Sverre & Nordeide, Sæbjørg Walaker, 2007, "The kingdom of Norway", *Christianization and the rise of Christian monarchy. Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900-1200*, red. N. Berend, Cambridge etc. (s. 121-166).

- Baudou, Evert & Selinge, Klas-Göran, 1977, *Västernorrlands förhistoria*, Härnösand.
- Bertelsen, Dag, 2003, "Kristne stedsnavn – til besvær eller som kilde til ny kunnskap?", *Heimen* 40 (s. 49-59).
- Bertelsen, Dag, 2004, "Kirkesagn og tradisjoner – til villfarelse eller oppbyggelse?", *Heimen* 41 (s. 23-37).
- Bjørkvik, Halvard, 1995, "Kva slags samfunn var det som tok mot kristendommen?", *Møtet mellom bedendom og kristendom i Norge*, red. H.-E. Lidén, Oslo (s. 58-79).
- Blomberg, Carl-Gustaf, 1948, "Ödesbölen i Jämtlands län och vikingatidshuset från Kyrkås", *Tor 1* (s. 104-108).
- Blomkvist, Nils, Brink, Stefan & Lindkvist, Thomas, 2007, "The kingdom of Sweden", *Christianization and the rise of Christian monarchy. Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900-1200*, red. N. Berend, Cambridge etc. (s. 167-213).
- Boman, Elov, 1953, "Offerdals kyrka", *Jämten* 1953 (s. 1-20).
- Braathen, Helge, 1995, "Kristider og busettingsspor – mellomaldergarden i Telemark", *Årbok for Telemark* 1995 (s. 47-53).
- Brendalsmo, Jan, 2006, *Kirkebygg og kirkebyggere. Byggherrer i Trøndelag ca. 1000-1600* (Perspektiv 17x24 30), Oslo.
- Brendalsmo, Jan, 2007, "Deserted churches and migratory legends about churches. Towards an understanding", *Arv* 63 (s. 71-98).
- & Stylegar, Frans-Arne, 2003, "Om kirkesagn og ødekirker. Muntlig tradisjon og stedsnavn som kilder for kirkeforskningen", *Hikuin* 30 (s. 69-94).
- Bromé, Janrik, 1945, *Jämtlands och Härjedalens historia*, 2: *1537-1645*, Stockholm.
- Buckholm, Mona Beate, 1998, *Nedlagte kirker og kirkesteder fra middelalderen i Hordaland og Sogn og Fjordane. Hvilke kirkesteder ble nedlagt, når, og hvorfor?* (Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen 1), Bergen.
- Burman, Fale A., [1793-1802] 2010, *Fale Burmans dagböcker över resor genom Jämtland 1793-1802*, pdf-dokument (Källor till Jämtlands och Härjedalens historia utg. digitalt av Landsarkivet i Östersund och Jämtlands läns fornskiftsällskap), www.riksarkivet.se/ostersund.
- Börjesson, Gösta, 1994, *Ödekyrkor i Västergötland* (Skrifter från Skaraborgs länsmuseum 20), Skara.
- Christiansen, Reidar Th., 1958, *The migratory legends. A proposed list of types with a systematic catalogue of the Norwegian variants* (FF communications 175), Helsinki.
- DS = *Svenskt diplomatarium/Diplomatarium Suecanum*, utg. J.G. Liljegren & al., Stockholm 1829-.
- Flemström, Bertil, 1960, "Ortnamnen kring Krängede och Gammelänge", *Jämten* 54 (s. 97-118).
- Flemström, Bertil, 1972, *Jämtländska ortnamn*, Östersund.
- Geijer, Herman, 1940, "Konungens allmänning och socknarna i västra Jämtland år 1351", *Fornvärdaren* 7, h. 4 (s. 1-108).
- Hagström, Joh. Otto, [1751] 1960, *Jemtlands Oeconomiska Beskrifning eller Känning, i akt tagen på en resa om sommaren 1749*, Östersund.
- Hallström, Gustaf, 1929, "N.J. Ekdahls norrländska resor och samlingar 1827-1830", *Arkiv för norrländsk hembygdsforskning* 1928-29 (s. 73-150).

- Hallström, Gustaf, 1934, "Segersta och Hanebo socknars fornhistoria", *Två hälsingesocknar. Några anteckningar till Segersta och Hanebo socknars historia*, red. N.C. Humble, Segersta (s. 19–94).
- Haslum, Vidar, 2002, "Kirke og prest i norske stedsnavn", *Kristendommens indflydelse på nordisk navngivning. Rapport fra NORNAS 28. symposium i Skálholt 25.–28. maj 2000*, red. Svavar Sigmundsson (NORNA-rapporter 74), Uppsala (s. 103–125).
- Hellström, Jan Arvid, 1971, *Biskop och landskapsamhälle i tidig svensk medeltid* (Rättshistoriskt bibliotek 16), Stockholm.
- Holm, Olof, 1999, *Supplement till Jämtlands och Härjedalens diplomatarium* (Landsarkivet i Östersund. Forskningsrapport 3), Östersund.
- Holm, Olof, 2001, "Jämtarnas kyrkobyggande under medeltiden", *Jämten* 95 (s. 86–106).
- Holm, Olof, 2003, *Träkyrkor, stenkyrkor, västtorn och absider. Katalog till artikeln Jämtarnas kyrkobyggande under medeltiden* (Landsarkivet i Östersund. Forskningsrapport 6), Östersund.
- Holm, Olof, 2006, "The dating of Västerhus cemetery. A contribution to the study of Christianization in Jämtland", *Current Swedish archaeology* 14 (s. 109–142).
- Hülphers, Abrah. Abr:sson, 1775, *Samlingar til en Beskrifning öfver Norrland. Andra Samlingen om Jämtland, Westerås*.
- Inger, Göran, 1988, "Den kyrkliga patronatsrätten i Sverige", *Klient och patron. Befordringsvägar och ståndscirkulation i det gamla Sverige. Bokförlaget Natur och kulturs och Kungl Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens symposium den 21–22 januari 1988*, red. M. v. Platen, Stockholm (s. 91–112).
- Janson, Sverker, Björnstad, Margareta & Hvarfner, Harald, 1962, *Jämtlands och Härjedalens historia. Arkeologisk inledning*, Stockholm.
- Jansson, Valter, 1940, "Gräfte", *Namn och bygd* 28 (s. 66–93).
- JD = *Jämtlands domböcker och landstingsprotokoll*, 1–4 (Skrifter utg. av Jämtlands läns fornskriftsällskap 3–5, 12), Östersund 1933–89.
- JHD = *Jämtlands och Härjedalens diplomatarium*, I–III, utg. K.-E. Löfqvist, R. Swedlund & al., Östersund 1943–95.
- Johansson, Levi, 1953, "Kyrka och kult i sägen och folktro", *Härnösands stift i ord och bild*, red. D. Lindquist & al., Stockholm (s. 135–148).
- Liedgren, Lars, 1995, "Studier i Hälsinglands förhistoria förr och nu. En forskningshistorik jämte några förslag till framtida insatser", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 27 (s. 7–32).
- Lindberg, Carl, 1934, "Kälärne. Några reflexioner angående bebyggelsen i Hällesjö och Håsjö socknar", *Jämten* 1934 (s. 177–193).
- Lindberg, Carl, 1937, "Vad betyder sockennamnet Kyrkås?", *Jämten* 1937 (s. 97–114).
- Lindström-Saxon, Johan, 1902, *Saga, sägen och sång i jämtebygd*, Stockholm–Östersund.
- Myrdal, Janken, 2003, *Digerdöden, pestvågor och ödeläggelse. Ett perspektiv på senmedeltidens Sverige* (Runica et Mediaevalia. Scripta minora 9), Stockholm.
- Nilsson, Allan, 1952, "Lövsåskyrkan – en bondgård från medeltiden", *Jämten* 1952 (s. 31–42).
- NKJ 2 = *Norske kyrkjelege jordebøker etter reformasjonen, 2: Trondhjems reformats 1589. Oslo domkapittels jordebok 1595*, utg. A.-M. Hamre, Oslo 1983.
- Nyman, Sten, 1995, "Een gillestugu säjjes och så fordom hafwa stått i Håssiö", *Fjölneur* 14, h. 1 (s. 11–15).
- Odstedt = *Ella Odstedt: Norrländsk folktradition*. Upp-teckningar i urval och med komm. av B. af Klintberg (Acta Academiae regiae Gustavi Adolphi 84), Uppsala 2004.
- Oskarsson, Björn, 2009, "Västerhus i det historiska kartmaterialet", *Västerhus. Kapell, kyrkogård och befolkning*, red. E. Iregren & al. (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Fristående monografier), Stockholm (s. 74–91, 288–290).
- Persson, Per, 1923, *Refsunds socken i Jämtlands län. Historiska och geografiska anteckningar samt dokumentavskrifter*, Grinnäs.
- Persson, Per, 1925, *Sundsjö socken i Jämtlands län. Historiska och geografiska anteckningar samt dokumentavskrifter*, Grinnäs.
- Rannsakningar efter antikviteter*, 1: *Uppland, Västmanland, Dalarna, Norrland, Finland*, 1: *Text*, utg. I. Olsson, N.-G. Stahre & C.I. Ståhle (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien), Stockholm 1960.
- Selinge, Klas-Göran, 1972, "Ödesbölen i Jämtland – 1", *Jämtten* 66 (s. 121–132).
- Selinge, Klas-Göran, 1992, "Traditioner om husgrundsterasser och Viättområdet", *Ångermanland–Medelpad* 1992–93 (s. 44–48).
- Skre, Dagfinn, 1988, *Gård og kirke, bygd og sogn. Organiseringsmodeller og organiseringsenheter i middelalderens kirkebygging i Sor-Gudbrandsdalen* (Riksantikverkens rapporter 16), Oslo–Øvre Ervik.
- Skre, Dagfinn, 1999, "Aristocratic dominion and landownership in Norway 200–1100 AD", *Settlement and landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4–7 1998*, red. Ch. Fabeck & J. Ringved, Århus (s. 415–422).
- Smedberg, Gunnar, 1953, "Sägenkyrkorna i Lockne", *Från ådalar och fjäll* 1953 (s. 136–145).
- Smedberg, Gunnar, 1960, "Kyrksägnerna från Jämtland och Härjedalen", *Forum theologicum* 17 (s. 87–116).
- Smedberg, Gunnar, 1973, *Nordens första kyrkor. En kyrkorättslig studie* (Bibliotheca theologiae practicae 32), Lund.
- Smedberg, Gunnar, 1976, "Ödekyrka", *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid* 20, Malmö etc. (sp. 627–629).
- SOJ 3 = *Ortnamnen i Jämtlands län*, 3: *Bräcke kommun. Bebyggelsenamn* (Sveriges ortnamn), Uppsala 1995.
- Strid, Jan Paul, 1999, *Kulturlandskapets språkliga dimension. Ortnamnen*, 2 uppl., Stockholm.
- Strömbäck, Dag, "Sägner om den första kyrkplatsen", *Norden och kontinenten. Föredrag och diskussioner vid Trettonde nordiska folklivs- och folkminnesforskar-mötet i Lund 1957* (Skrifter från Folklivsarkivet i Lund 3), Lund 1958 (s. 161–173). [Även tryckt, med små skiljak-tigheter, i bl.a. *Religion och Bibel* 17 (1958), s. 3–13.]
- Swedmark, Per, 1955, *Blad ur Frösö historia*, Frösö.

- Sverris saga*, utg. Þorleifur Hauksson (Íslenzk fornrit 30), Reykjavík 2007.
- Thulin, Gabriel, 1909, *Redogörelse för de ecklesiastika boställena*, 3: Jämtlands län, Stockholm.
- Ullberg, Gösta, 1933, *Bönder, torpare och knektar i det gamla Klövsjö*, 1-2 (Heimbygdas skriftserie. Hembygdsböckerna 1), Östersund.
- Ullberg, Gösta, 1969, *En bok om Kall. Gränsbygd i Jämtland*, Östersund.
- Wienberg, Jes, 1993: *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark* (Lund studies in medieval archaeology 11), Lund-Stockholm.
- Vikstrand, Per, 2008, "Folketymologier. Om ortnamnens meningsskapande funktion", *Nordiska namn – Namn i Norden. Tradition och förnyelse. Handlingar från Den fjortonde nordiska namnforskarkongressen i Borgarnes 11-14 augusti 2007*, red. G. Kvaran & al. (NORNA-rapporter 84), Reykjavík-Uppsala (s. 461-468).
- Vretemark, Maria, 1998, *Karleby kyrka. Traditionen som blev sann* (Småskrifter från Skaraborgs länsmuseum 5), Skara.

On the source value of legends about church sites for the study of deserted medieval churches

by Olof Holm

Summary

It is a well-known fact, that not all churches built in the Middle Ages were upheld into the early modern period. Some were closed down already in the Middle Ages or in connection with the Reformation, especially in areas where the churches lied very close to each other. Such churches are often difficult to trace and localise, due to the scarcity of sources. Recently, however, some scholars have claimed that it would be possible to trace such churches with the help of legends about church sites. But does such a method work? The author's answer to that question is negative. Through a critical analysis of legends about church sites recorded in the province of Jämtland, Mid-Scandinavia, he demonstrates that the legends have been, as a rule,

invented by people in the local community to explain and give meaning to a place name, an abandoned place, an ancient monument or other remarkable things that have been observed in the landscape.

Legends about church sites may, in some cases, be connected to places with names containing the words *kyrka* or *kapell* in the first element, where there in fact has been a church or a chapel standing a long time ago. In such cases, the legend cannot be seen as an extra indication to the place name when it comes to tracing the deserted church, since the legend might well be an explanatory legend to the place name and thus dependent on this.

Keywords: Churches, Legends, Middle Ages, Scandinavia, Jämtland